

בלשנות ובלשנות משווה בימי הביניים – עיון בסוגיה ממשנתו של יהודה חיוג'

אהרן דותן

בחיבורים המתארים את תולדות התפתחות מדע הלשון הכללי אין מדע הלשון העברית בימי הביניים תופס את המקום הראוי לו. הדברים כוחם יפה דרך כלל, ועוד יותר יפה כוחם בסוגיית הבלשנות המשווה.¹

פרק הבלשנות המשווה בספרי התולדה פותח במאה הי"ט באירופה בשמו של הבלשן הגרמני פרנץ בופ (1791–1867)² ובמפעלו המהפכני על השוואת הדקדוק של לשון סנסקריט עם דקדוקן של רבות מלשונות אירופה.³ אף המבקשים להקדים במקצת את נקודת ההתחלה אינם מקדימים אלא בכמה עשרות שנים,⁴ אך ביסודו של דבר אין הבלשנות המשווה אלא בת פחות משתי מאות שנים.

1. ראה למשל, R. H. Robins, *A Short History of Linguistics*, London 1967, pp. 97, 164.
2. ראה למשל, G. Mounin, *Histoire de la linguistique des origines au xxe siècle*, Paris 1967, pp. 170 ff.
3. B. Malmberg, *Les nouvelles tendances de la linguistique*, Paris 1966, p. 12, הבלשנות המשווה.
4. בספרו הראשון *Ueber das Conjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache*, Frankfurt a.M. 1816, *Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Zend, Griechischen, Lateinischen, Liththauischen, Gothischen und Deutschen*, שוהפייע למן 1833 ועד 1857.
4. אחרים רואים באנגלי סר ויליאם ג'ונס (1746–1794) את החלוץ העובר לפני המחנה, ובהצהרתו המפורסמת על קרבת הלשונות (1786) את ראשית הבלשנות המשווה, ראה למשל J. P. Hughes, *The Science of Language – An Introduction to Linguistics*, New York 1962, p. 51; J. T. Waterman, *Perspectives in Linguistics*, Chicago & London 1963, pp. 15–16.

הנה, השוקד על מפעלם של חכמי הלשון העברית בימי הביניים ועל השוואת הלשונות בכתבי ראשונים יתמה גם תמוה על קביעה זו, שהרי גלוי לכל מעיין, שבלשנות משווה כבר הייתה נחלתם של הראשונים כרב סעדיה גאון, יהודה בן קריש, דוד בן אברהם, דונש בן לברט והבאים אחריהם. והמבקש לקבוע התחלות לבלשנות משווה, על כורחו יקדים אותה אל זמנם של אלה לפני שנות אלף, כשמונה מאות שנים לפני הקביעה המקובלת, ואף המנסה להבחין בין השוואת לשונות בסתם לבין בלשנות משווה לא יימלט מלהקדים כאמור.⁵

ראש לכול, דין להזכיר שאף השוואת לשונות בגדר חידוש הייתה, ושמה נאמר מהפכה, בעולם שכל עיסוק לשוני התגדר לו בלשון הראשית, לשון המורשת, האחת והיחידה, שרק היא ראויה הייתה לעיון ולמחקר. לא רק מעמד בכורה היה לה ללשון הזאת אלא מעמד בלעדי, רק היא ואין בלתי. לשונות אחרות כאין וכאפס היו כנגדה, כמו זר נחשבו, ואין לשעות אליהן. כך היוונית, וכל לשון זולתה הריהי βαρβαρος (=בלתי יווני, פראי, נלעג), וכך הערבית, וכל לשון זולתה היא בגדר عجمי (=בלתי ערבי, פראי, [פרסי]). בתנאי תרבות כאלה, גם לאחר שנישטטשו התחומים בין הלשונות הגבירות לבין השפחות, עצם המעשה של העלאת לשונות אחרות למעמד של לשונות בנות השוואה עם הלשון העיקרית, העברית, ששמרה על בכורתה, עצם המעשה הזה יש בו שינוי ערכים עקרוני בעולם העיסוק בלשון. ובוודאי שהוא בגדר מהפכה הראויה לציון בתיאור התפתחות המחשבה הלשונית.

5. ראה גם W. Bacher, *Die hebräisch-arabische Sprachvergleichung des Abûlwalid Merwân Ibn Ġanâh (Rabbi Jona)*, Wien 1884, p. 10 (= *Vier Abhandlungen über Abûlwalid Ibn Ġanâh*, Amsterdam 1970, p. 126); H. Hirschfeld, *Literary History of Hebrew Grammarians and Lexicographers*, London 1926, p. 18; S.L. Skoss, *The Hebrew-Arabic Dictionary of the Bible known as Kitâb Jâmi' al-alfâz (Agron) of David ben Abraham al-Fâsi*, I, New Haven 1936, pp. ix. ילין, תולדות התפתחות הדקדוק העברי, ירושלים תשמ"ה, עמ' 41; A. Dotan, 'Wilhelm Bacher's Place in the History of Hebrew Linguistics,' *Historiographia Linguistica*, IV (1977), p. 135.

אבל השוואת הלשונות צעדה צעד נוסף, בייחוד ברסאלה של יהודה בן קריש.⁶ אגב תיאור מעשי. אף כי לא-שלם, של השווה (והשונה) בשלוש הלשונות המשוות (עברית, ארמית וערבית) הוא מבליט את השיטתי והסדיר שבשווה, בין בתחום הפונולוגיה (מעטקי העיצורים) ובין בתחום המורפולוגיה (צורות פועל, מיליות). הוסף על כל אלה את קביעתו העקרונית בהקדמת חיבורו על ה ע י ל ה לקרבה שבין הלשונות שהיא 'קרבת השכנות של הארצות וקרבת היחש' (קרב אלמגאורה פי אלבלאד ואלמקארבה סי אלנסב),⁷ ושוב אין אתה יכול לעקוף את המונח בלשנות משווה בתיאור מפעלו.

אמנם אין זו הבלשנות המשווה במובנה המודרני, כפי שהיא מוצגת בדורות האחרונים, אך בכך אין כדי להפקיע אותה מכלל 'בלשנות'. כדי להיקרא 'בלשנות' או 'בלשנות משווה' אין שום הכרח לבקש בכתבי קדמוני המדקקים העבריים את 'אותן שיטות השוואה שהיו אופייניות לבלשנות המשווה באירופה בתחום חקר הלשונות השמיות',⁸ ואין שום הכרח לבקש בכתביהם את עקבות האסכולה של 'המדקקים הצעירים'.⁹ אין כל הגדרה של המונח החדש יחסית 'בלשנות', ותחליפיו הלועזיים, העושה את האספקט ההיסטורי של המחקר עיקר שאי אפשר בלעדיו, בחינת sine qua non. אף שאפשר שהראשונים שהנהיגו מושג זה (וחידשו לשמו מונחים בלועזית Sprachwissenschaft, Linguistik) עסקו בבלשנות בממד היסטורי, אך בכך לא פסלו כל גישה אחרת, ובכללה הגישה התיאורית-המעשית שנתחדשה לאחר זמן, מלהיקרא 'בלשנות' או 'מדע הלשון'. היסוד המתחייב בבלשנות הוא ה נ י ת ו ת, ולא דווקא הניתוח ההיסטורי. העובדה, שפרנץ בופ וחבריו ערכו את ההשוואה בין

6. שאותו כינה כבר באכר 'der Verfasser des ersten Beitrages zur systematischen Vergleichung der semitischen Sprachen' (W. Bacher, *Die Anfänge der hebräischen Grammatik*, Leipzig 1895, p. 63) ואת חיבורו כינה 'die Erstlingsschrift der semitischen vergleichenden Philologie' (*Die hebräische Sprachwissenschaft vom 10. bis zum 16. Jahrhundert*, Trier 1892, [reprint: Amsterdam 1975], p. 143).

7. ד' בקר, ה'רסאלה' של יהודה בן קרן'ש - מהדורה ביקורתית, תל-אביב תשמ"ד, עמ' 117-116.

8. ד' טנא, 'השוואת הלשונות וידיעת הלשון (באזור הדיבור הערבי במאות ה' והי"א למניין המקובל)', מחקרי לשון מוגשים לואב בן-יחיים בהגיעו לשיבה, בעריכת מ' בראשר, א' דותן, ד' טנא, ג"ב צרפתי, ירושלים תשמ"ג, עמ' 241.

9. טנא, שם.

לשונות בלויית עיון היסטורי המעוגן באפנה הרומנטית בת התקופה ומונע על ידה, עיון המניח מוצא קדום, השתלשלות לשונית, וחוקים על דרך ההתהוות של הלשונות, עובדה זו אין בה כדי לפסול דרכי עיון אחרות, לא בזמנים שקדמו למאה הי"ט ואף לא לאחריה. אין להשתמש במונח 'מדע' הלשון ובתואר 'מדעי' באופן אנאכרוניסטי, וכשם שאין לבחון את הבלשנות של המאה הי"ט באמת מידה של ימינו, כך אין לבחון את בלשנות המאה העשירית באמות מידה של דורות יבואו.¹⁰ דור דור ודורשיו ואלה ואלה מדע הם, ואין לכפות עליו הר כגיגית בחינת כזה ראה וקדש, שאם לא כן יקדש - לא מדע הלשון הוא ולא בלשנות היא.

הווי אומר, השוואת הלשונות של קדמוני המדקדקים העבריים בלשנות היא, ובלשנות משווה היא. העדר אפנות מחקר אחרות אינו עושה אותה פחות מדעית. במה דברים אמורים, כאשר יש בה ניתוח ושיטה וחוקיות, אף כי משלה.

הרי לכאורה יש מקום לבעל דין לטעון לא רק כנגד הבלשנות המשווה של הקדמונים, אלא אף כנגד הבלשנות בכלל כפי שהיא נקוטה בידיהם. אף על טענה כזאת התשובה אותה תשובה היא.¹¹ אולם אפשר שדווקא הטענה כנגד בלשנותם של קדמונינו נראית אולי מסתברת יותר מאשר הטענה כנגד בלשנותם המשווה. שהרי אם בבלשנות המשווה יש בידנו להצביע על השיטתיות שבהשוואה, כגון בדברי יהודה בן קריש הנזכרים וכגון לוחות הנטייה המקבילים של הפועל העברי והערבי שבדקדוקו של רב סעדיה גאון,¹² הרי אשר לבלשנות בכללותה קשה יותר להצביע על השיטתיות, וממילא על 'המדעיות', ולפחות אין הן בולטות באותה מידה כבלשנות המשווה.

הנה דרך משל, דבק התואר 'מדעי' בדקדוקו של חיוג; מהו זה המכשיר אותו להיקרא כך? ככל שמורגלים אנו בתוויות, פחות מהרהרים אנו אחריהן. ואולם במה

10. ראה גם דברי J. Lyons, *Introduction to Theoretical Linguistics*, Cambridge

1968, pp. 22-23.

11. ובנושא קרוב לעניין בלשנותו של סעדיה גאון ראה את שני מאמרי 'סעדיה גאון - בלשן מחדש', פעמים, 54 (תשנ"ג), עמ' 49-61; וכן 'חשיבתו הבלשנית של סעדיה גאון', העתיד להתפרסם במקום אחר.

12. ראה א' גולדנברג, 'לוח הנטייה העברי הראשון', לשוננו, מג (תשל"ט), עמ' 87; ושוב לאחרונה הנ"ל, 'שמע' - פועל לדוגמה בלוח הנטייה של רב סעדיה גאון', לשוננו, נה (תשנ"א), עמ' 325. יש ראיות לכך שלוח הנטייה העברי של סעדיה אינו תרגום בלבד של הלוח העברי, אלא הוא לוח לעצמו ב מ ק ב י ל ללוח העברי. וראה גם דבריי במהדורת ספר הדקדוק של רס"ג 'כתאב פציח לגה אלעבראניין', שנמסרה לדפוס.

נוכל לציין את דקדוקו של חיוג' כ'מדעי' יותר מקודמיו? בוודאי שני העקרונות שהנהיג חיוג' בדקדוקו, עקרון תלת-עיצוריותו של השורש העברי ועקרון הנח הנעלם העשוי למלא את מקומו של אחד ממרכיבי השורש, עקרונות הם אשר אין ערוך לחשיבותם, אולם עדיין אין הם עושים את דקדוקו מדעי. הדקדוק מדעי הוא, משום שהוא מגלה את החוקיות בלשון בעזרת ניתוח שיטתי.

דבר זה, אף שהוא ידוע לכל מבין, לא הוצג כהלכה ולא הודגם בבירור עד עצם היום הזה, ואנו מבקשים לעשותו באמצעות סוגיה אחת, שסוגיה קשה היא כשהיא לעצמה, ולהראות את דרך טיפולו של חיוג' בה בדרך הניתוח וגילוי ההשתלשלות.

*

שיטת הניתוח של חיוג' מסתייעת בכמה הנחות-יסוד ותהליכים המונחים ביסוד תורתו.¹³ ראש לכולם הוא העיקרון הגזור את כל מערכת הצורות העלולות ממערכת הצורות של השורש השלם התלת-עיצורי. עיקרון זה סניף הוא ותולדה של עקרון תלת-עיצוריות השורש. כשם שהשורש השלם הוא יסוד כל השורשים העלולים והם משתלשלים ממנו באמצעות שורה של תהליכים - חילופים, שינויים ופיצויי תמורה וכיו"ב - כך גם כל אחת מן הצורות הממשיות הנובעות מן השורש העלול משתלשלת מן הצורה הממשית המקבילה הנובעת מן השורש השלם. תפיסה עקרונית זו, שיסודותיה בתורת הדקדוק הערבי, מחייבת הסתמכות על צורת מוצא ממשית מן השורש השלם שממנה משתלשלת הצורה המקבילה שמן השורש העלול. במילים אחרות, לכל צורה מן השורש העלול יש מקבילה מן השורש השלם, שממנה היא נובעת. הצורה המקבילה שמן השלמים, שהיא המקור להשתלשלות, גם היא אצל, כלומר, גם היא שורש. ואין חיוג' מבדיל בין אצל, שהוא הצירוף המופשט של שלוש אותיות המשותף לכל הצורות הממשיות הנגזרות ממנו, לבין אצל, שהוא אחת הצורות הנגזרות מן השורש המשולש המשמשת מקור להשתלשלות נוספת.¹⁴ אצל זה האחרון נכנה אנחנו במונח העברי 'יסוד' להבדילו מן 'שורש' במובן הראשון. אף שמושג מעין זה היה נקוט גם בידי קודמי חיוג', כגון בידי רס"ג, אין הוא אותן

13. בעניין זה ראה לאחרונה סיכומו של א' אלדר, 'משנתו הדקדוקית של ר' יהודה חיוג' הספרדי', לשוננו, נד (תש"ן), עמ' 169-181.

14. אף שחיוג' אינו מבדיל במינוח בין המושגים, ההבחנה ביניהם נובעת מן השימושים השונים שעושה חיוג' במונח זה.

מושג. היסודי של רס"ג, שגם הוא בלשונו אצל¹⁵ מכוון לצורה שבצ"ן, צורה ממשית הקיימת בלשון, ולעומתו היסודי של חיוג' עשוי שלא להיות קיים בעין ולעתים אף לא אפשרי בלשון, אלא הוא הצורה המשוערת מן השורש העלול הבנויה בתבנית השורש המשולש, כגון בנידון דידן 'יק'ום' על משקל 'שמ'ור. צורה משוערת כזאת היא המסומנת בבלשונת המודרנית בכוכב, והיא אפוא צורה היפותטית המשותפת על-פי הנתונים והחוקים הידועים.

יצירתו של מושג כזה מאפשרת לו לחיוג' לצעוד צעד חשוב קדימה. יש בידו לא רק לתאר את אופן היווצרותם של השורשים העלולים מתוך שורש משולש שלם, אלא יש בידו לתאר כל אחת מן הצורות הנגזרות של השורש העלול ולהסביר את אופן השתלשלותה מן היסודי שלה, כלומר מן הצורה הנגזרת המקבילה לה בשורש המשולש השלם. באופן כזה אין עליו להסביר כל צורה בודדת בלשון, אלא די לו להסביר את הקטגוריה הצורנית.

כך מסביר חיוג' את התהוותן של גזרות הפועל העלולות. בכל קטגוריה פועלית הוא מעמיד את צורת היסודי, כלומר את הצורה המשוערת הבנויה מחומריו של השורש העלול בתבניתו של הפועל שמן השורש השלם, כנגדה הוא מעמיד את צורת המטרה¹⁶, את הצורה הפועלית העלולה הקיימת בעין, וכל שעליו לעשות הוא – להסביר את ההשתלשלות מן היסוד אל המטרה. זאת הוא עושה בעזרת מערכת של תורת הגה, של תהליכים ושל חוקים שגיבש לעצמו. הרי לפנינו שיטה מדעית לכל דבר כדרך להסברת התופעות הדינמיות בלשון.

*

את שיטתו של חיוג' נדגים בהסברת דרכו בתיאור התהוות מערכת הצורות של גזרת עו"י. בחרנו בגזרה זו משום שיש בה לא רק כדי להדגים את שיטתו אלא גם כדי להבהיר סוגיות קשות אחדות בגזרה זו, שכשהיא לעצמה סבוכה היא למדי ועדיין לא הוצגו כל סוגיותיה במלואן ולא הובנו לכל עומקן.

15. ובפי רס"ג משמשים לאותו עניין גם מונחים נרדפים אחרים, כגון ג'והר, ענצרה, אס. וראה על כך ביתר פירוט במהדורת ספר הדקדוק שלו שבדפוס (ראה לעיל, הערה 12). הבחנה חדה וחותכת בין שני המושגים הגלומים במונח אצל בשימוש של רס"ג עשתה לראשונה א' גולדנברג, 'עיונים באגרן לרב סעדיה גאון', לשוננו, לו (תש"ג), עמ' 280-281; 'לוח הנטייה העברי הראשון', (לעיל, הערה 12), עמ' 86-87.

16. נוח לנו להשתמש בביטוי זה, ואין הוא מונח של חיוג'.

לפיכך נזכיר בקצרה את ההצגה הפשוטה של התהוות צורת העבר (והבינוני) קם מן היסוד *קים, שבו הפך ע' הפועל לנת נעלם בין הקורף לבין המ"ם,¹⁷ וכן מן *צידו < צדו, וכן מת מן *מות (ע"ד חפץ, יבש), לץ מן *לץ.

גם בצורות העתידי יוצא חיוג' מצורה משוחזרת על-פי השלמים *יקיום ורואה אותה כיסוד שממנו השתלשלה הצורה שבעין יקום. אף שהשתלשלות זו סבוכה במקצת, ואולי דווקא משום כך, יש בכוחה לברר וללבן היטב את גישתו הבלשנית של חיוג' ולהוכיח את מדעיותה.

דבריו בעניין זה מתחלקים לארבעה חלקים, וכה דבריו במקור¹⁸ ובתרגום עברי:¹⁹

[1] אעלם אן אלמסתקבל מן הדה אלאפעאל באסכאן אלעין איצא ורדהא ואוא לינה מצמומה מא קבלהא באלשרק עלי אלאכתאר או בחלם עלי אלאקל יקאל ישוב יקום יסור ימות יפויץ ימוט ולא יכון איצא אלא בסאכן מזיד בעד אלזואיד אלארבעה תואטיא פיה ואצטלאחא עליה הכדא נטק אלעבראניון בה דע כי העתיד מאלה הפעלים (פועלי עו"י) בנוח העין וישוב וו נעלם (כלומר עי"ן הפועל, הוי"ו [או היו"ד] העיצורית, הופכת לוי"ו נעלמת [נח נעלם]), ויקובץ מה שיש לפניו בשרק כרוב (כלומר, לפני הוי"ו הזאת יבוא על-פירוב שורק) ופעם בחולם לכן כמעט (כלומר, במקרים מעטים בחולם),²⁰ כמו ישוב, יסור, ימות, יפויץ, ימוט, לא יהיה לעולם כי אם בשוכן נעלם נוסף אחר הנוספים (כלומר, הצורה החדשה בנויה תמיד בתוספת של נח נעלם אחר ארבע האותיות הנוספות, תחיליות

17. זאת בהתאם לתורת הנח הנעלם של חיוג', שלפיה אחרי תנועות מסוימות, ובהן קמץ, יש נח נעלם. על תורתו זו של חיוג' עיין ג' גולדנברג, 'על השוכן החלק והשורש העברי', לשוננו, מד (תשמ"ט), עמ' 281-292.

18. כתאב אלאפעאל ד'ואת חרוף אללין, מהדורת מוריס יסטרוב, ליידין 1897, עמ' 68-69 (החזרתי את הכתב הערבי שבמהדורה למקורו, לכתב העברי).

19. התרגום הוא בעיקרו של דבר תרגומו של אברהם אבן עזרא (ספר אותיות הנח, מהדורת י"ל דוקעס, פרנקפורט א"מ 1870, עמ' 59), בתיקונים הכרחיים אחדים, שהעירתי עליהם כל אחד במקומו. - הסבריי נתונים כולם בסוגריים. החלוקה לפסקאות והפיסקא אף הם מידי.

20. במיעוט המקרים תהיה התנועה חולם, כגון 'יבוא'. ואולי נתכוון גם לצורות התקניות של דרך הפיקוד, כמו 'שב, יקם וכד'.

העתידי),²¹ כך הסכימה דעת אנשי הלשון וכן דברו לעולם (כלומר, תוספת זאת של הנח הנעלם אחרי התחילית היא עובדה מוסכמת בלשון העברית).

זהו תיאור הצורה האופיינית לעתיד של גזרת ע"י, כלומר, הסברת צורת המטרה. אין כאן עדיין הסבר להתהוות הצורה, כלומר, מדוע השתלשלה כך, ובייחוד אין כאן הסבר לאותו נח נעלם שנוסף אחר התחיליות. ועל כן הוא מוסיף:

[II] ואלסבב אלדי דעא אלי אלתראטי עלי זיאדה היא אלסאכן בעד אלזואיד הו סכון עין אלפעל אלדי כאן אצלהא אלהרכה פלמא לאנת וסקטת חרכתהא נקצת בניה אלכלמה פעוצוהא שיא יכמל בניתהא והו דלך אלסאכן והסכה שהוצרכנו²² בשבילה להוסיף זה הנח הנעלם אחר הנוספים, בעבור שנעלם עי"ן הפועל, שהוא ראוי להיות נע, וכאשר נעלם ונפלה תנועתו נחסר בניין המלה²³ (כלומר, אחרי שנעלמה תנועת עי"ן הפועל נפגם מבנה המילה) ושמו חילופו דבר שישלים הבנין והוא הנוח הנעלם (כלומר, הנח הנעלם הנוסף אחר התחילית בא להשלים את החסר שהתהווה במבנה המילה).

יש כאן אפוא הסבר לנח הנעלם, הסבר כלל למדיי, ועדיין אין כאן תיאור של התהליך לפרטיו, כיצד קרה הדבר. ועל כן ממשיך חיוג':

[III] ואזיד דלך שרחא באן אקול אן אצל יקום יקיום מתל ישמור יִשְׁפּוּט ואוסיף לבאר כי אומר כי שורש (=יסוד) יקום - יקיום, כמו ישמור, יִשְׁפּוּט (והמעבר מן היסוד יקיום אל המטרה יקיום כך הוא):

21. הנח הנעלם שבין התחילית לבין פ"א הפועל מגולם אחר הקמץ של התחילית.
22. תיבת 'לעולם' כאן בתרגום נראית תוספת ואינה במקור ולא בתרגומו של משה אבן ג'קטילה (ספר אותיות הנח והמשך, מהדורת י"ב נוט, לונדון וברלין 1870, עמ' 34) [להלן: א"ג]. - דעא אלי אלתראטי תרגומו: 'הביא לידי הסכמה', אך לא שינינו כאן את ניסוחו של ראב"ע.
23. בתרגום ראב"ע 'נחסר עין הפועל' - טעות. טוב ממנו תרגום א"ג 'וחסרה המלה ממה שהיתה'. בפנים הבאתי תרגום מדויק של המקור.

[1] פאסתתקלוא חרכה אליא אלתי הי עין אלפעל ואסכנוהא פלמא אסכנוהא אגתמע ארבעה סואכן אלקוף אליא ווא אלמד ואלמים ודלך מא לא ינטק בה פי לגה אלעבראניין וכבר על הלשון להניע היו"ד, שהוא עין הפועל, והניחוהו (כלומר, השמיטו את התנועה של היו"ד), וכאשר הניחוהו,²⁴ התחברו ארבעה נחים: הקוף (חסרת התנועה מעיקרא) והיו"ד (שתנועתה נשמטה) גם וו המשך (שהיא נח נעלם במבטא [ונראה במכתב]) והמם, ולא יוכל אדם לבטא בלשון הקודש (ארבעה נחים רצופים),

[2] ואסקטוא ווא אלמד וחרכוא אלקאף בצמה (אליא) על כן הפילו וו המשך (שהיא הנח השלישי מבין הארבעה) והניעו הקוף בקבוץ (תמורת וי"ו המשך המושמטת החזירו תנועה אחרי הקוף, והתנועה הראויה תמורת וי"ו²⁵ היא כמובן תנועת הקיבוץ, u).

[3] וגעלוא אליא וואו לאנצמאם מא קבלהא ושמו היוד וו בעבור קיבוץ מה שיש לפניו (כלומר, היו"ד השורשית הנמצאת עכשיו לאחר תנועת קיבוץ, u, הפכה לוי"ו מתוך הידמות לקיבוץ הקודם לה).

[4] פלמא חרכוא אלקאף אלסאכנה אחתאגוא אלי סאכן יקום מקאמהא פאהפט הדא וקף עליה

24. בתרגום ראב"ע 'הניחוה' - ללא הקפדה על המין, אף שאות משמשת אצלו כאן לשון זכר. ותיקנתי כדי להתאים למקור. בתרגום א"ג אות תמיד נקבה.

25. במקור 'בצמה אליא' מוסב כפי הנראה על תנועת היו"ד (ו) שנשמטה בראשית התהליך (I.III), אך ספק אם לכך הכוונה. על פי אופן הצגת הדברים נראה שקיבוץ זה הריהו תמורה לוי"ו שנשמטה בשלב זה, וכך פירשתי. נראה שתיבת "אליא" נוספה במקור בידי מעתיק לשם פירוש. ואכן בתרגום ראב"ע אין המילה קיימת, ובדין כך. גם בתרגום א"ג אין ייצוג לתיבת "אליא", אלא שיש בו פירוש אחר והניעו הקוף בתנועת הוו שהוא עין הפועל, ואף פירוש זה לא יצלח, שהרי ראינו שעי"ן הפועל בצורת היסוד 'יקיום' הייתה י"ד, ואותה י"ד עדיין קיימת בשלב זה, ורק בשלב הבא היא הופכת לוי"ו.

וכאשר הניעו הקוף הנח (בקיבוץ, כאמור לעיל, 2) הוצרכו לשוכן נח שיהיה במקומה²⁶ (כלומר, כאשר נכנסה תנועה אחרי הקוף, עדיין הוצרכו להוסיף נח נעלם במקום התנועה שנחסרה מעיקרא [לעיל, 1]), ושמור זה והתבונן בו.

כאן שינינו במקצת מתרגומו של ראב"ע על-פי העניין. פשט תרגומו של ראב"ע מחייב להבין כאילו לאחר שהקוף הונעה בתנועה נחסרה נחותה ותמורת הנחות הזאת הוסיפו את הנח הנעלם במילה אחרי התחילית. הבנה כזאת אינה אפשרית מכמה טעמים: (א) תפיסה כזאת מנוגדת לכל תורת הנח הנעלם של חיוג', לפיה עשוי הנח הנעלם לשמש תמורה לעיצור או לתנועה, אך לעולם לא ישמש תמורה לנחות. (ב) גם לא יעלה על הדעת לבקש תמורה לנחות, כלומר לאפס תנועה. (ג) מעל לכול מנוגד לכך הסברו של חיוג' עצמו (לעיל, II), שממנו ברור שהנח הנעלם אחר הנוספים בא במקום תנועת עי"ן הפועל שנשמטה. (ד) ועוד: גם בהמשך הדברים (להלן, IV) חוזר חיוג' ומסכם, שהנח הנעלם שאחר התחיליות בא במקום אחת התנועות שנשמטה. לפיכך אין ספק שיש להבין את דברי חיוג' אחתאגוא אלי סאכן יקום מקאמהא - הוצרכו לשוכן (= נח נעלם) שיעמוד במקומה (= במקום התנועה), כמובא לעיל. ראב"ע לא דק פורתא, וגם דברי ההסבר הנוספים של אבן ג'קטילה אינם ברורים כלל במקום הזה.

לאחר התיאור המפורט של תהליך ההשתלשלות מן היסוד אל הצורה שבעין, חוזר חיוג' לדון בתופעה בכללותה, עקרון הפיזיו בנח נעלם אחר התחילית תמורת תנועה שנשלה, וכה דבריו:

[IV] פאנך לא תגד סאכנא מזידא בעד אלזואיד אלא פי פעל סקט בעץ חרכאתה מתל יקום אלדי אצלה יקיום ומתל ישומו יסבו אלתי אצלהמא ישממו יסבבו או נקצת בעץ אשבאהה מתל יכל בשרו מראי יצף ה' ויקן את חלקת השדה אלתי אצלה יכלה יצפה יקנה עלי מא סאשרה

כי לא נמצא נח (נעלם) נוסף אחר הנוספים כי אם בפועל (כל שהוא) שנפלה אחת מתנועותיו, כמו יקום ששרשו יקיום, וכמו ישומו, יסבו ששרשם ישממו, יסבבו (כלומר, שהפיזיו על נשילת תנועת עי"ן הפועל

26. ראב"ע תרגם 'מקאמהא' - 'במקומו', ושיניתי ותרגמתי 'במקומה' מן הטעם האמור להלן.

הוא הנח הנעלם שאחרי התחילית),²⁷ או שיחסר קצת אותיות כמו יְקָל, יֶצֶף, וְיִקָּן ששרשם יְקָלָה, יֶצֶפָה, יְקָנָה, כאשר אפשר (כלומר, גם בעתיד המקוצר של פועלי ל"ה יש נח נעלם אחרי התחילית, והוא הטעם המהווה גם הוא נח נעלם,²⁸ והוא בא לפיצוי תמורת האות ה"א שנשמטה).²⁹

ראינו אפוא כיצד מנתח חיוג' צורה מצורות הפועל ומתאר את תהליכי התהוותה בהתאם לעקרונות הבלשניים הנקוטים בידינו. אין כאן פרט מבודד אלא שיטה שלמה המוחלת על כל צורות הלשון. וכך הוא מתאר באופן קרוב לזה את השתלשלות צורות ההפעיל הַקִּים, יְקִים, מְקִים מתוך צורות היסוד הַקִּיִּים, יְקִיִּים, מְקִיִּים, אף הן בתוספת 'נח אחר הנוספים'.³⁰ ובדרכים דומות על-פי אותם עקרונות הולך חיוג' ומתאר את צורות הפועל בכללותן.

העקרונות הבלשניים שהשתתפו בהשתלשלות המתוארת כאן הלוא הם (א) כובד הלשון (אסתתקאל); (ב) קושי המבטא (לא ינטק בה); (ג) תמורה, פיצוי על חסר (עוץ); (ד) הידמות. פעולתם של ארבעת העקרונות הללו גרמה לכך שצורת היסוד (יְקִיִּים) תתגלגל אל הצורה שבעין יְקִים.

תהליך זה אפשר להציגו בדרך ההצגה של הבלשנות הדיאכרונית המודרנית, ובאותיות לטיניות, אף שהסבר ההתהוות של חיוג' אינו מכוון בהכרח להשתלשלות היסטורית.³¹ דבריו של חיוג' נראים לא רק ברורים יותר אלא מפתיעים בדיוקם ובשיטתיותם:

1) yiqyowm > 2) yiqywm [> 3) yiqym > 4) yiquym > 5) yiquwm] > 6) yâquwm

27. הדגש החוק מבטא את כפל האותיות, כך קבע לראשונה חיוג': וכל חרף משדד מקאמה מקאם חרפין (כתאב אלתנקיט, מהדורת י"ב נוט, לונדון וברלין 1870, עמ' II), ותרגום ראב"ע: 'כי כל נדגש הוא מקום ב' אותיות' (שם, עמ' 121).

28. כך על פי תורתו של חיוג', כפי שהיא עולה מדבריו בכמה מקומות, למשל, כתאב אלתנקיט, שם, עמ' V-III, ותרגום ראב"ע, שם, עמ' 121-122. ואכמ"ל.

29. תנועת הסגול רק העתיקה את מקומה מעיין הפועל אל פ"א הפועל, ומובן שבהעתקה לא נחסר דבר וממילא לא נדרש פיצוי.

30. כתאב אלאפעאל ד'ואת חרוף אללין (לעיל, הערה 18), עמ' 75; ספר אותיות הנח (לעיל, הערה 19), עמ' 62.

31. ראה אלדר (לעיל, הערה 13), עמ' 181.

הסבר השלבים:

- (1) צורת המוצא יְקִיּוֹם. הנח הנעלם שאחרי החולם מוצג על-ידי w. אותיות השורש מסומנות, כאן ולהלן בכל התהליך, באות מובלטת.
- (2) 'כובד הלשון' מונע את הנעת היו"ד ולכן החולם (o) נשמט. ועכשיו נשארו ארבעה נחים רצופים qywm-. מצב כזה אינו יכול להתקיים בלשון בגלל 'קושי המבטא', ולכן מתחוללת מעין תגובת שרשרת פונטית, שכל שלב בה הוא תוצאה בלתי נמנעת של קודמו. תגובת השרשרת הזאת, שיש בה שלושה שלבים, אינה שייכת במישרים לתהליך העיקרי (ולכן הסגרנום בסוגריים רבועים).
- (3) נשמטת וי"ו המשך.
- (4) התנועה המגולמת בוי"ו המושמטת עוברת אל פ"א הפועל.
- (5) היו"ד עי"ן הפועל מידמה אל התנועה הקודמת והופכת לוי"ו. [עד כאן התגובה הפונטית האוטומאטית הנובעת משמיטת החולם, ועדיין אין תמורה לחולם, ואין בניין המילה שלם עד שיחזירו לה דבר-מה במקומו.
- (6) נוסף נח נעלם אחרי התחילית כפיצוי לשמיטת החולם הזה. הנח הנעלם הוא הקמץ (במקום פתח או חירק).³²

הבה נעמת עתה את צורת המוצא של חיוג' (יְקִיּוֹם) עם צורת המוצא המקובלת בבלשנות ההיסטורית המודרנית. אלא שכאן חייבים אנו לדבר על צורת מוצא, בלשון רבים, שכן אין תמימות דעים בבלשנות החדשה.

לדעת ברוקלמן³³ ובאואר וליאנדר³⁴ בדקדוקם צורת המוצא היא yaquwumu שהתכווצה ל-yaqūmu (כי לדעתם $uwu > \bar{u}$) ומכאן בנשילת התנועה הסופית: yaqūm.

זיאיון³⁵ וברקלנד³⁶ יוצאים מן yaquwumu שנתכווצה ל-yaqūmu (כי לדעתם $wu > \bar{u}$); ומכאן: yaqūm.

32. אין חיוג' מדקדק באיכות התנועה אלא רק במהותה - רגילה או בעלת נח נעלם.

33. C. Brockelmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen*, I, Berlin 1908, p. 608.

34. H. Bauer & P. Leander, *Historische Grammatik der hebräischen Sprache des Alten Testamentes*, Halle 1922, pp. 386-388.

35. P. Joüon, *Grammaire de l'hébreu biblique*, Rome 1947, p. 165.

36. H. Birkeland, *Akzent und Vokalismus im Althebräischen*, Oslo 1940, p. 103.

ואילו כריסטיאן³⁷ מניח מוצא yaquumm במכפל (על דרך הכפולים yasubb) שתמורתו הארכה - yaqūm. ברגשטרסר,³⁸ שאינו מקבל קיומה של עי"ן הפועל עיצורית בגזרה זו בעברית, מניח yaquumu כמוצא, שבו התארכה התנועה הקצרה בהברה פתוחה מוטעמת ל-yaqūmu, ואז נשלה הסופית: yaqūm.

עינינו הרואות, שאין לדבר כלל על אמת מוחלטת, על המצב הקדום הידוע בביטחון, אלא על השערות ושחזורים כיד הסברה הטובה על החוקרים, אך כולן השערות העומדות בביקורת המחקר ועל כן 'מדעיותן' אינה מוטלת בספק.

לעומת כל אלה כלום יכול אדם לטעון בביטחון נגד סברתו ההגיונית של חיוג' ולומר שצורת מוצא 'יקי'ם איננה אפשרית?

תאמר, ההשערות החדשות מבוססות על חוקי תורת ההגה ומכאן הן שואבות את כוחן. אך מה הם חוקי ההגה? הלוא אלה הם ההפשטות וההכללות שניסחו החוקרים מתוך ניתוח התהליכים המורפולוגיים שאותם העלו בהשערה הם עצמם. הפונולוגיה מושכת את כוחה מן המורפולוגיה. המורפולוגיה היא הלשון. הפונולוגיה היא מערכת החוקים הפועלים בלשון, אשר חוקיותם נתנסחה במחקר מתוך ניתוח המורפולוגיה. אך כשהמורפולוגיה נתונה בספק, ואנו מתכוונים לתצורה הקדומה הראשונית, כל המערכת של חוקי ההגה המסבירים את ההשתלשלות, אף היא מותאמת לתצורה המשוחזרת הנתונה. לא פעם מצאנו לחוקרים שינסחו חוקי הגה היפים להסבר צורה מסוימת אחת, שאילו לא היא, לא היה אותו חוק מתנסח כלל.³⁹

37. V. Christian, *Untersuchungen zur Laut- und Formenlehre des Hebräischen*, Wien 1953, p. 111.

38. G. Bergsträsser, *Hebräische Grammatik*, II, Leipzig 1929, p. 154.

39. הרי דוגמה אחרת לכך מעניין אחר: יש קושי גדול בצורת העתיד 'יובל', ודורות של חכמים התלבטו בהסברתה. ברוקלמן (לעיל, הערה 33), עמ' 601, באואר וליאנדר (לעיל, הערה 34), עמ' 382 והערה 3 שם, ובעקבותיהם גם " בלאו (Marginalia Semitica I', IOS, I) [1971], p. 3) מניחים כמוצא yiwkal (שיטת התעתיק שלנו כאן ולהלן אחידה, ולפיכך היא סוטה ממה שמצוי במקורות המצוטטים, אך אין כל שוני באיכויות שהיא מציגה) שבה חל כיווץ הדיפתונג -ū- > -iw-. דא עקא, כיווץ כזה אינו קיים בעברית אלא כאן בלבד, והניחוהו אך ורק כדי להסביר את ההשתלשלות מן הצורה המשוערת הוואת (ויש שמוסיפים גם את 'תוקד', שאותה מפקיעים בדוחק מן ההופעל); הרי אפוא תהליך פונולוגי, שהומצא אך ורק כדי להסביר את הצורה המשוערת. לעומתם ברגשטרסר (לעיל, הערה 38), עמ' 78, מניח כמוצא yuwkal, ולשם כך הוא מניח קיומו של משקל פועלי נוסף (רביעי ליד שלושת המשקלים הידועים)

אף חיוג' בנה לו מערכת של חוקי לשון הנובעים מתוך הכורח להסביר את התצורה המשוחזרת שלו. תופעות כגון כובד הלשון, קושי המבטא, הידמות, פיצוי, ואחרות שלא באו לידי ביטוי בנידון דידן אלא בפרקים אחרים של תורת חיוג', אין כוחן נגרע מתופעות של הידמות, היבדלות, אנאלוגיה ואחרות כיוצא בהן, שאינן מעצם יסודות הלשון אלא מתגלות בלשון אגב ניתוח צורתי והסברת דרך השתלשלותן.

*

עשויה דרכו של חיוג' להיות קלה בעינינו, בין על שום שחשקה נפשנו בדרכים אחרות בין על שום שדרכו בפרטים (כגון באופן הפעלת עקרונותיו) אינה נראית לנו. בשום פנים אין לדחות אותה משום שהיא פחות שיטתית מן הדרכים החדשות. אדרבא, היא שיטתית ומדויקת לפחות כמותן אם לא למעלה מהן.

הנוטל כתרו של מדע הבלשנות מחיוג' ומשאר חכמי הלשון בימי הביניים נוקט מידה של איפה ואיפה. אין הדין עמו כשהוא מבקש למצוא בעיונם את דרכי העיון של הבלשנות החדשה. אך אם יבקש בהן את המתחייב ממדע הבלשנות, בין ההיסטורית בין המשווה, היינו את הניתוח השיטתי והסברת התהליכים, לא יוכל למנוע מהם את כתר הבלשנות. בוודאי לא כל חכמי ימי הביניים כוחם שווה ודרכם שווה, כשם שלא כל חכמי המאות האחרונות כוחם שווה ודרכם שווה ומקובלת. אלה ואלה עטרת הבלשנות אסור שתישלל מהם.

בעתיד של בניין קל, משקל yuqtal, משקל שאין לו רַע בעברית ואינו מצוי אלא כאן; הרי אפוא השערת משקל חדש, שבאה לעולם אך ורק כדי להסביר את הצורה המשוערת.